

ӘЛ-ФАРАБИДІҢ ФИЛОСОФИЯСЫНДАҒЫ АЗАМАТТЫҚ МЕМЛЕКЕТ МӘСЕЛЕСІ

¹ Ж.С. Сандыбаев, ² А.К. Сабдин

АҢДАТПА

Мақалада әл-Фараби философиясындағы азаматтық мемлекет мәселесі зерделенеді. Ғалымның азаматтық мемлекет туралы пікірінің бастауы сонау Платон мен Аристотельдегі ерлік, даналық, парасаттылық сияқты идеяларға барып тірелгенімен, уақыт өте ортағасырлық шығыс философиялық ұстанымдарына негізделген өзінің саяси-құқықтық концепциясын қалыптастырды. Әл-Фарабидің негізгі азаматтық мемлекет туралы философиялық пікірлері оның көптеген трактаттарында баяндалған әсіресе, «Аро-у әһл мәдинати әл-фазиля» (Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары), «Әс-сиясату әл-мәданияту» (Азаматтық саясат), «Тахсиль ғәлә әс-сағада» (Бақытқа жету жайында) және т.б. Авторлар әл-Фарабидің азаматтық қоғамды басқаруға лайық тұлғаны білдіретін «бірінші басшы», «әділ басшы», «әділ имам», «кемел адам» немесе «философ» сияқты ұғымдарға арнайы көңіл бөлгенін алға артады. Себебі әл-Фарабидің ұстанымы бойынша адамдардың ішіндегі ең таңдаулы жан бірінші басшы болуға тиіс, өйткені ол, баршаға мәлім біліммен әсте шектеліп қалмайды.

Түйін сөздер: Әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Хальдун, философия, кемел адам, бірінші басшы, қоғам, азаматтық саясат, мемлекет.

^{1,2} М.С. Нәрікбаев атындағы КАЗГЮУ университеті, Астана, Қазақстан,

Автор-корреспондент:
Ж.С. Сандыбаев
nmu.zhargas@gmail.com

Мақаланың сілтемесі:
Сандыбаев Ж.С.,
Сабдин А.К. Әл-Фарабидің философиясындағы азаматтық мемлекет мәселесі // Адам әлемі. – 2022. – No. 4 (94). – Б. 21-29.

Проблема гражданского государства в философии аль-Фараби

Аннотация. В статье рассматривается проблема гражданского государства в философии аль-Фараби. Хотя истоки воззрений ученого о гражданской политике восходят к представлениям Платона и Аристотеля о мудрости, о здоровом уме и о мужестве, ему удалось сформировать собственную политико-правовую концепцию, основанную на средневековых восточных философских учениях. Основные философские взгляды ученого о гражданском обществе представлены во многих его трактатах, особенно в таких как, «Аро-у аһл мадинати ал-фазиля» (Взгляды жителей добродетельного города), «Ас-сиясату аль-маданият» (Гражданская политика), «Тахсил ала ас-саада» (О достижении счастья) и т.д.

Автор утверждает, что особое внимание аль-Фараби уделял таким понятиям, как «первый правитель», «справедливый правитель», «совершенный человек», «имам», «философ», что означает личность, которая достойна руководить гражданским обществом. Так как, согласно учению аль-Фараби, первый правитель не ограничивается прстым знанием и по этой причине должен быть избранным среди народа.

Ключевые слова: Аль-Фараби, Ибн Сина, Ибн Хальдун, философия, совершенный человек, первый правитель, общество, гражданская политика, государство.

The Problem of the Civil State in the Philosophy of al-Farabi

Abstract. The article deals with the problem of the civil state in the philosophy of al-Farabi. Although the origins of the scientist's views on civil politics go back to the ideas of Plato and Aristotle about wisdom, common sense and courage, he managed to form his own political and legal concept based on medieval Eastern philosophical teachings. The main philosophical views of the scientist about the civil society are presented in many of his treatises, especially in such as "Aro-u ahl madinati al-fazil" (Views of the residents of a virtuous city), "As-siyasatu al-madaniyat" (Civil policy), "Tahsil ala as-saada" (On achieving happiness), etc.

The author claims that al-Farabi paid special attention to such concepts as "the first ruler", "just ruler", "perfect person", "imam", "philosopher", which means a person who is worthy to lead a civil society. Since, according to the teachings of al-Farabi, the first ruler is not limited to simple knowledge and for this reason must be elected among the people.

Key words: Al-Farabi, Ibn Sina, Ibn Khaldun, Philosophy, Perfect Man, First Ruler, Society, Civil Policy, State.

Kіpіcne

Азаматтық қоғамды немесе азаматтық мемлекетті құру идеясы күні бүгін пайда болған мәселе емес, мұны ғалымдар түрлі ғасырларда көтеріп отырды. Бұл мәселені антикалық грек ойшылдарын айтпағанның өзінде шартты түрде Шығыс реннесансы саналатын X-XIII ғғ. араб-парсы ғалымдары тиянақты зерделеді. Мысалы, Ибн Туфейл, әл-Фараби, Ибн Сина, Ибн Рушд, Ибн Халдун сияқты көптеген ғалымдардың іргелі шығармаларының негізінде философиялық саяси-құқықтық ұстанымдар мен ағымдар қарқынды дамыды [1]. Әл-Фарабидің азаматтық ілімі шығыстағы идеалды мемлекет пен бақытты қоғамға қатысты утопиялық пікірдің негізін салды. Орта және Таяу шығыстағы аристотелизмнің негізін қалаушы һәм араб тілді перипатетизмнің жарық өкілі, «Екінші ұстаз» әл-Фараби өзінен кейін философиялық саяси мәселелерге қатысты өте бай мұра қалдырды, кемел басшы, үлгілі мемлекет пен азаматтық қоғам концепциясын жасады.

Әл-Фарабидің азаматтық мемлекет туралы философиялық пікірлерін оның көптеген трактаттарынан байқаймыз әсіресе, «Аро-у әһл мәдинати әл-фазиля» (Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары), «Әс-сиясату әл-мәданияту» (Азаматтық саясат), «Тахсиль фәлә әс-сағадати» (Бақытқа

жету жайында) және т.б. Ғалымның азаматтық мемлекет туралы пікірінің бастауы сонау Платон мен Аристотельдегі ерлік, даналық, парасаттылық сияқты идеяларға барып тірелгенімен, уақыт өте ол ертедегі ортағасырлық шығыс философиялық ұстанымдарына негізделген өзінің саяси-құқықтық концепциясын қалыптастырды [2]. Жалпы әл-Фараби әлемдік қоғамдық-саяси ой тарихында кемел мемлекет, идеалды қоғам қалаудың негізгі принциптерін дамыту жолында көп тер төккен ғалым ретінде танылған ойшыл. Әлемдік мәдениет тарихында ол Шығыс Аристотелі әрі орта ғасыр әлеміне табиғатты, азаматтық қоғам мен адам жанын зерттеудің құпия пердесін ашушы Ұстаз ретінде танымал. Әбу Насыр Мұхаммед ибн Мұхаммед ибн Тархан әл-Фараби Қорасан өлкесінен Бағдат шаһарына келіп, Әбу Башир Матта ибн Юнустің жетекшілігімен философия мен логика саласына ден қояды [3, 24 б.].

Әдіснама

Мақалада негізінен философиялық және компаративистикалық әдістермен қатар ғылыми зерттеудің дәстүрлі интерпретациялық талдау, зерделеу, тарихи сипаттау және түйіндеу әдістері мен тәсілдері қолданылды.

Негізгі бөлім

Ортағасыр мұсылман философиялық ойының даму кезеңінде жеке тұлға мен мемлекеттің қарым-қатынасы, әділ мемлекеттік құрылым, азаматтық қоғам және мемлекеттік басқарудың мінсіз формалары сынды саяси-құқықтық пікірлер дамып отырды. Бұл мәселедегі еуропалық пен мұсылмандық ойшылдарының арасындағы айырмашылық, біріншілері азаматтық қоғам институттарын ұйымдастыруда әлеуметтік мәселелерге көбірек назар салса, екіншілері – азаматтың адамгершілік бейнесіне, оның моральдық құндылықтарына көбірек мән берді.

Әл-Фарабидегі азаматтық қоғамды басқаруға лайық тұлғаны білдіретін «бірінші басшы», «әділ басшы», «әділ имам», «кемел адам» немесе «философ» сияқты ұғымдар осы жайтты аңғартады. «Адамдардың арасындағы абзалы бірінші басшы болуы керек. Себебі ол жалпыға мәлім, кеңінен тараған пікірді білу керек деп санайтын біліммен әсте шектеліп қалмайды. Бірінші билеуші мен таңдаулы жан болуға әбден лайық адам және бойында жақсы мінезі мен білгірлік қасиеті дарыған адамдар да осындай болулары міндетті» [4, 21 б.]. Ғалымның пікірінше, мұндай таңдаулы жан яғни бірінші басшы азаматтық қоғамды басқарып, халықты бақытқа жетелеуге әбден құдіретті. Себебі ол әу бастан «мауһуб» (құдай қабілет дарытқан адам). Бала кезінен білім алып, үлгілі азаматтық қоғам тұрғындарын бақытқа жеткізетін әл-Фарабидегі «төрт ізгілікті» үйренген жан. Ғалымның пайымынша теориялық білімді адамдарға жетекшілік қылатын имамдар және басшылар, немесе сол теориялық білімді меңгеруге тумасынан қабілеті бар жандар үйрене алады. Аталмыш топтар, жоғарыда баяндалған сияқты, түрлі әдіс-тәсілдермен тәлім алады. Себебі олар толық теориялық білімде бар логикалық әдістерді пайдалануға дағдыланады. Ол адамдар тәрбиенің басқа да қырларымен бірге грек ойшылы Платон баяндаған тәртіпке сәйкес жас кездерінен оқып-

үйренуге кіріседі. Сосын, ең асқақ мұрат пен мақсатқа қол жеткізуді көздейді. Кейін араларында басшы болуға жарамдылары жеке-дара басқару сатылары мен билік дәрежесіне келгенше ақырын жоғарылай бермек. «Келешек билеушілердің оқып-үйрену әдісі мен жолы осындай. Бұлар – үйренетін теориялық танымдарында бұқара халық мақұл көрген пікірімен шектеліп қалуды білмейтін таңдаулы адамдар» [4, 32 б.].

Жалпы араб-мұсылман мәдениетінде халықты «бұқара» және «ақсүйектер» немесе «таңдаулы» деген сияқты топтарға бөліп қарау үрдісі бар. Бұл топтар: «әл-хасса» және «әл-амма» яки болмаса «әл-жумһур» – қара халық деп танылады. Ал енді «қара халық» – ұғымына мұсылман ойшылдары түрлі анықтама беріп, әр түрлі қолданды. Мәселен Ибн Туфейл «қара халық» сөзін кедейлер мен жоқ-жітікке емес дүниені жаннан артық сүйіп, атақ пен мансапты барлығынан жоғары қоятын адамдарға қатысты қолданды. Ибн Баджа болса мал мен мүлікті жинап жаны рахат табатын дүние құмарды «қара» деп таныды. Ал Ибн Рушд болса Мухамед пайғамбарды да «қара» халық арасынан шықты деп алға тартты. Басқаша айтқанда, Ибн Рушд «қара» деп жалпы бұқараны атады. Әл-Фараби осы үрдіске сәйкес «әл-амма» жалпы халық және «әл-хасса» таңдаулы жандар деп бөліп қарады. Сөйтіп бұған: «Жалпы халық – кеңінен тарап, барлығына белгілі ой түйіндермен расталатын қарапайым білім арқылы олардың теориялық білімдерін шектеуге келетін адамдар. Олардың білім ізденістерін жалпығы кең тараған біліммен қанағаттандыра аласын. Таңдаулылар дегеніміз – теориялық білімге келгенде олардың ешқайсысына барлығына белгілі мәліметтер арқылы расталатын біліммен шектелмейді. Олар сенімі кәміл және шынайы нақтыланған алғы шарттар туралы жетік білетін жандар» [5] деп анықтама береді.

Ғалымның мұндағы таңдаулылар деп отырған адамдары азаматтық қоғамның қышын дұрыс қалап, азаматтар мен қала тұрғындарының құқықтарына сәй-

кес әділ қарайтын билеушілерді айтады. Әл-Фараби азаматтық саясатта ел билейтін тұлғаны сомдаған уақытта басшыны бірде әкім деп айтса, басқа жерде имам, философ немесе заң шығарушы деп те атайды: «Әлбетте, «имам», «заң шығарушы», «философ», «билеуші» және «бірінші басшы» деген ұғымдар бір ұғым» [6, 89 б.].

Әл-Фарабидің пікірінше, адам баласына еңбекқор да табанды сипаты және бар белсенді интеллектіні дұрыс қалыптастыру, азаматтық философияның алда тұрған мәселесі, ал қарым-қатынас, мәміле жасау, сөйлеу сияқты өнер негізін сақтай білу қасиетіне жеткізетін қағидаларды бойға сіңіре білу, саяси философияның мәселесі. Сезімтал болу, білімді талап қылу, жалпы ізденуге бейімділік дегеніміз, адамдық қағидасына жету жолдары болмақ. Адам дереу емес, ақырын қалыптасады, кемелдікке сатылап көтеріледі. Ол бойындағы болмыс ерекшеліктерін үздіксіз арнайы оқу, білу және тәлім-тәрбие алу арқылы үйлестіре меңгереді.

Сонымен қатар азаматтық философиядағы басты мәселелердің бірі – адам болмысын кемелдікке көтеру. Оның бойындағы адамшылық негізінде дүниеге келетін сапалар мен салалар, адамның жан азабын күшейтетін рухани дерттен арылудың жөні мен жолын нұсқау. Адамды тоздырып тастайтын машақатты жағдайлар мен түрлі шиеленістерден сақтандыру. Біз азаматтық философия арқылы бақытқа жетудің әдістері мен жолдарын игереміз, интеллект қызметінің көмегі арқылы ізгілік жасау мүмкіндіктерін арттыра алмамыз. Бұл амалдардың екі түрі де адамның болмысын жетілдіруге бағытталған. Өз пікірі мен болмысын жетілдіру, қоғамдағы адам болмысын ақырындап дамытуға мүмкіндік туғызады. Ақылды құрметтеп, парасатты талап қылмай, бақыт жолының басталуы мүмкін емес. Себебі, бақытқа деген қажеттіліктің зәрулігін ұқпай, шынайы әрекеттің мән-жайы оңалады деп пайымдау қиын.

Әл-Фарабише үлгілі азаматтық қоғамды басқаруға құдіретті адамның бойында ақыл-парасаттың мол болуы құп көріледі. Себебі басшы мемлекетте, қоғамда және жалпы ел арасында болып жатқан түрлі құбылыстардың себебі мен салдарын анықтауға, зерттеп зерделеуге ақыл жұмсайды. Ал зерделеу, жақсы мен жаманды айыра білу, дұрыс пен бұрысты айқындау, азаптан құтылу жолдарына бағыттайды. Ақыл мемлекетті басқару жолында жетістікке жету жолдарын сын тұрғысынан саралайды, ортақ мақсатта қызмет көрсетеді. Адамның айырықша игілігі парасаттың көмегімен меңгеріледі. Парасаттың жәрдемі арқылы мұрат сипаты қалыптасады, мақсатқа жету жолдары айқындалады, сөйтіп оның құралдары толықтай түседі. Мұндай қасиетке ие болған ақыл адам баласын сауықтыратын әдістерді жинақтауға мүмкіндік береді. Бойындағы қабілетін шынықтыра алған жан, өзгемен мәмілеге келіп, ортақ пікір табады, біріге де алады. Ойы мен сөзін, амалы мен қимылына мекем адам өзін және қоғамды басқаруға әзір тұрады. Өнегелі амалда көңілге тоқыла түсетін білімдер мен талаптар бір ортаға келеді – деп санаған ғалым – осы алғашқы білімдердің пайда болып келуі неліктен, оларды қандай жағдайда көздеулі мақсатқа айналдыруға болады? деп сұрақты көлденең келтіреді. Сосын философтың өзі осы сұраққа жауап іздеуге кіріседі. Шынында да ақыл алда тұрған мәселе мен міндетті танып, түсініп, зерделейді. Сосын білген шамасына қарай ізгілік жолында жұмсауға бел буып, белсене кіріседі. Ақыл, адам қажетін ақырын танып-білу арқылы байыппен амал етуге күш салады. Сол мақсатта амалды әлдендіретін бойындағы сенімге жүгіну, дұрыс ой-пікірге жетелейтін әдіс пен айланы пайдаланған жөн [7].

Философ парасаттың шебі мен шеңберін адамның бойындағы көркем мінезі, ізгі амалдары мен адал әрекеті құрайды. Аталмыш өлшемдердің көмегімен қабілетімізді түрлі өнерге айналдыруға қызығамыз. Атап айтсақ –

көркемдік өнері мен пайда табу өнеріне иемдік етпекпіз деп пайымдаған ғалым, ақыл – болмыс пен пікірдің және адам мен қоғамды басқара білудің ортақ дүниесін көтере алады деп ойлаған.

Әл-Фарабиге сәйкес азаматтық қоғамды басқаратын басшы «белгілі бір азаматты немесе қала тұрғындарын, бақытқа жетелейтін белгілі бір білімді үйреніп, сол тұрғындарды не нәрсенің көмегі арқылы тәрбиелеу қажет екенін жадында ұстауға, сонымен қатар сол қауымды иландыру жолымен тәрбиелеу үшін пайдаланатын нәрселерді білуі міндетті» [6, 32 б.]. Әрине халықты бақыт үшін тәрбиелеу жолында әкім жалғыз өзі қызмет ете алмайды. Қасына жәрдем беретін топ керек. Олар халықты үгіттеуде немесе белгілі нәрсеге қатысты иландыруда әкіммен бірігіп жұмыс жасайды. «Белгілі бір жағдайда дұрысты қолдап, бұрысты теріске шығара алатын, қала тұрғындарын соған үйретіп, қауымның қажетін ойлаған, сол жолда аянбай тер төккен бірінші басшының мұратын іске асыруға көмек қолын созатын тұлғаның немесе бір топтың болуы тиіс» [6, 43 б.].

Сонымен қатар ғалым азаматтық құқықтық мемлекетке кіріспес бұрын жалпы қоғамдарды классификацияға бөліп көрсетеді. Оның айтуынша қоғам үлкен, орта және кіші болып үшке бөлінеді. Кейін бұлардың әрбіріне анықтама береді: «Үлкен қоғам дегеніміз, бірнеше қауым біріккен және бір-біріне жәрдем беретін бірнеше халықтардың қосылуы. Орташа қоғам деп, бір халықты айтамыз. Шағын қоғам болса, белгілі бір қаланың жанында топтасқан қоғам. Аталған қоғамдардың осы түрлері кәміл қоғам санатына жатады» [4, 78 б.]. Аталмыш қоғамдар азаматтық қоғамның немесе құқықтық қаланың жоғарғы түрлеріне жатқызылмақ. Ал енді ауыл, мөлтекаудандар, көшелер және үйлер толық емес қоғам болып табылады. Бұлардың арасында ең кішісі әрі толық болмағаны – көше қоғамның құрамды бір бөлігі болып табылатын үй ішіндегі қоғам. Сол сияқты көше ұжымы – мөлтекаудан қоғамының бір бөлігі.

Міне осы қоғам қала қоғамының бір бөлшегі. Ғалымның азаматтық саясат философиясына сәйкес мөлтекаудан мен ауыл қоғамы қалаға жатады. Мұндағы айырмашылық – мөлтекаудан тұрғындары қаланың азаматтары болып, қаланың бір бөлшегі саналады, ал ауыл қала үшін қызмет көрсететін институттың функциясын атқарады.

Ортағасыр ойшылы келесі кезекте азаматтық қоғамның келесі түрімен таныстырады. Ғалым оны «мәдинату әл-иджтимағия» (ұжымды қала) деп те атайды. Мәдинату әл-иджтимағия - бұл әрбір тұрғын қалаған өзінің қалауына сәйкес не қаласа амал етуге ерікті қала. Мұндағы азаматтардың құқықтары тең. Қаладағы заң жеке адамның мансабына немесе қызметіне, қоғамдағы беделіне байланысты артықшылық жасамайды. Басқа қала тұрғындары бұл қаланың азаматтық құқықтарына қызғанышпен қарайды. Ұжымды қалада түрлі мінезді, құлықтары, түрліше тіршілік қамдары, ниет-тілектері бар адамдар өмір сүрумен қатар, олардың әрбірі түрліше көңіл көтереді. Қала тұрғындарының бір-біріне ұқсайтын тұстары мен қатар айырмашылықтары да бар топтардан құралған. Басқаша айтқанда Фарабидің құқықтық қоғамында өмір сүретін азаматтардың қалаулары, мінездері мен өмірлік қызығушылықтары әртүрлі. Бірақ соған қарамастан оларды барлығы өзіне берілген құқық шеңберінде амал етіп, жұмыс жасайды.

Алайда Екінші ұстаз құқықтық ұжымның бұл түрін кемел қаланың түріне жатқызбайды. Себебі бұл қалада Фарабидің пікірінше, пасықтық пен жақсылық ұштасып отырады, басқару жүйесінде отырған басшылар да әртүрлі болып келетін көрінеді. Соған қарамастан ғалым қоғамның бұл түрін азаматтық деп айтуының бір себебі, халық басшыны өзі таңдайды. Халықтың басшыға туыстық немесе таныстық қатысы болмайды: «Мұндай шаһар тұрғындарының билеушілермен ешбір байланысы немесе қатынасы болмақ емес. Себебі олар билеушілерін өз қолдарымен

тағайындайды, ал билеушілер қандай амал қылса да қарамағындағы халықтың қалауын орындайды. Олардың билеушілері халықтың еркіне бойсұнады, ал халық болса билеушілерінің жеке қалауларына құлық аспайды. Негізінде мұндай қалада билеуші де жоқ, бағынған адам да жоқ» [8, 112 б.].

Әл-Фараби мұнда сайлауға түскен басшы сайлаушының азаматтық құқығына сәйкес айтқандарын, талап пен тілектерін орындайтыны. Ал басшы оларға өзінің жеке мүддесін көздейтін, жеке басының пайдасына қатысты бұйрықтарын жүргізе алмайтынын айтып отыр. Билікте отырып жеке мүддесін көздеу басшы үшін айып саналса, екінші жағынан мұндай қасиет әл-Фарабиге сәйкес айыпталатын мінез саналады. Ғалым үнемі басшының бойындағы мінезіне көңіл бөлгені мәлім [9]. Себебі ойшылдың пайымынша басқарудың екі жолы бар: біріншісі, расында да халықты бақытқа жетелейтін амал, көркем мінез-құлық. Бұл басшының ерік қасиеттерін нығайтады әрі мұны ізгілікті басқару дейміз. Мұндай басшылыққа мойынсұнған шаһарлар мен қауымдар ізгі яғни, үлгілі азаматтық қалалар мен халық саналмақ. Басқарудың екінші түріне бақытқа жетеміз деп өтірік айтып, көздеген бақыты шыннайы бақыт емес, азаматтардың құқығы сақталмайтын, тұрғындар арасындағы заңдар теңдік заңы емес, керісінше байлар мен күштілерге қолдау көрсететін билік басқаруы: «Басқарудың екінші түріне, қалалар арасында бақытты болып саналмайтын, тек сағым ұқсаған адамның қиялындағы бақытқа жетелейтін амалдар мен қасиеттерді күшейтетін басқару. Мұндағы басқару өнері надандық басқару саналмақ» [8, 87 б.]. Ғалым мұндай билік басшылық қылған қоғамды азаматтық қоғамға теріс қойып, оларды «қайырымды қалаға теріс қалалар» деп атайды. Азаматтық қоғамға теріс қалалардың қатарына: надан қала, пасық қала және адасқан қалалар жатады [4, 45 б.].

Әл-Фараби азаматтық қаланың ерекшелігі мен артықшылығын көрсету мақсатында қайырымды қала болып

табылмайтын қалалардың мысалын береді. Қайырымды қалаға көптеген қалаларды теріс қойып, олардың мысалдарын келтіреді. Сол сияқты ойшыл қайырымды қалада тұратын жеке индивидтердің ерекшеліктерін атап, қайырымды қалаға қарама-қарсы келетін қала тұрғындарына теріс келетінін айтады. «Қалалардағы мұндай индивидтер – бидайдың арасындағы қарақастар, егіндік жердегі дөңбек тастар немесе егіндегі және бау-бақшадағы арам шөптер тәрізді» [4, 35 б.]. Ғалым азаматтық қалаға қарсы немесе қаланың дамуына кедергі жасайтын азаматтарды егістіктегі арам шөптермен, астынан су өтпейтін, не егін шығармайтын пайдасыз дөңбек тастармен теңейді. Сөйтіп әрі қарай сондай қалалардың билеушілері мен олардың өмірін, мінездері мен қылықтарын суреттейді. Мысалы, ғалымның пікірінше *мәдинату тағал-луб* (мансапқор қала) билеушілері атаққұмар қала әкімдеріне қарағанда халқына анағұрлым қатал, аяусыз келеді. Бұлар қала жұртының көз алдында өз байлығы мен дәулетін көрсетіп мақтанады, ойын-күлкіге, салтанатқа беріледі. Себебі олар өздерін басқалардан құдіретті, өздеріне заңның қауқарсыз екенін біледі. «Мансапқор шаһардың азаматтарына дейін өздерін басқа қала азаматтарынан жоғары санайды. Сөйтіп, оларға өктемдік жасап, кісілік көрсетеді. Олар өздерінен басқа азаматтық қоғам халықтарын өздерінің дәстүрі мен жолын ұстанбауы себепті тұрпайы санайды. Сол себепті олар өздерін артық көріп, кісілік сияқты сипаттарға бой алдырады» [9, 112 б.].

Ойшыл азаматтық қоғамды суреттеген уақытта өзінің «Азаматтық саясат» атты шығармасында арнайы «мәңгілік қайырымды қала тұрғындарының бағыты» [4, 64 б.] деп арнайы атау берген. Ғалымның бұлай атаған тақырыбынан «егер осы шаһар азаматтары өздерін асқақ бақытқа жетелейтін қағидалар мен ережелерді орындауды ұдайы орындаса, шаһар мәңгі жасайды» деген мазмұн айдан анық көрінеді.

Тіпті ғалым қала тұрғындары азаматтық қоғам ережелерін бұлжытпай орындауды жиі қайталап, әдетіне айналдыруы тиіс деген тұжырым жасайды. Заңға бойсұнғыш тұрғын азаматтық қаланың нормаларының оны бақытты өмірге апаратынына сеніп орындайтын болса, онда оның бұл амалы оған рухани тыныштық пен рахат береді. Бірақ, адам оны сеніммен және жек көріп емес, керісінше сүйсініп орындауы қажет екен. Расында да ойшыл егер шаһардың әрбір азаматы жазылған норманы түсініп, оның пайдалы екенін ұғып, ерікті түрде соған сай амал қылатын болса, онда ол бұл амалдан жақсырухани азық алады. Оны сол амалды орындауы үшін қадағалаудың немесе басшының әмір етуі қажет болмай қалады деген ойды алға тартып, мысалдар береді. Сондай мысалдарының бірі көркем жазу немесе кітап жазып әбден машықтанған шеберлерге қатысты. «Адам хатты шебер, сұлу жазуға машықтанады ал, мұның өзі рухани азық және ол осымен қаншалық көп айналысқан сайын, соншалық мол рахатқа кенеледі және ие болған қабілетінен соншалықты күшті көңіл қошын табады» [9, 86 б.].

Демек әл-Фарабидің азаматтық қайырымды қала тұрғыны өзіне тиісті жазылған заңға сай амалды сүйсіне жасауы оның рухани дүниесіне байланысты. Шебер хатшы немесе суретші өзінің амалын жақсы көре отырып ұзақ уақыт машықтануы белгілі мерзімнен кейін оған рахат береді. Бұдан әрі хатшының хат жазуы немесе суретшінің сурет салуы оның жанына рахат береді. Бұл жерде де ғалым адамның рухани тәрбиесін, жан дүниесін алға тартып отырғанын анық көреміз. Мұндай пікір жалғыз әл-Фарабиге тән емес. Жалпы орта ғасыр ойшылдары кемелдікті бірінші басшының, халифаның бойынан іздеді. Мұнан кейін барып кемелдік қасиеті таңдаулы жандарға тән деп саналды. Мысалы, Ибн Халдун де кемелдік мәселесін біраз зерделеген ғалымдардың қатарында саналады. Ол кемелдік талаптарын негізінен халифаның (имамның) бой-

ынан табуға тырысқан. Ибн Халдун да кемел адамның ішкі дүниесі мен сыртқы бейнесінің үйлесімді болуын негіздеуге тырысты. Жан мен тәннің бір бүтін болуы маңызын айтты. Бірақ сол қасиеттерді әуелі «таңдаулы жандарда», кейін шама келгенше қарапайым адамның бойынан табылғанын мақұл көрді [10, 231 б.].

Ал енді Ибн Синанға сәйкес, адам басқаларға билік жүргізіп, басшы бола білу үшін әуелі өзін-өзі басқару өнерін игерген мақұл. Адам өзін тануды, жанын тазартуды қаласа, онда көптеген жақсылық жасауға ұмтылмас бұрын өзінің қолымен жасаған күнәларына, қатты сөздері мен жаман амалдарына назыр салып, соларды түсінуге күш салуы тиіс. Мұның түсінген шақта бұдан былай сол нәрселерден сақтанады. «Осындай амал жасау арқылы ол бұл һәм о дүниедегі өмірінде бақытына жетуге мүмкіндік жасайтын және кемелдіктен туындайтын шынайы адами борышын орнына келтірмек», [11, 165] – деп айтқан. Адам белгілі бір психологиялық қасиеттерімен және рухани күшімен туылатындықтан, ол кәдімгі қарапайым әдеттерді қалыптастыру көмегімен өз бойында жоғары адамгершілік қасиет-терін тәрбиелей алады және бұл адам үшін игілік саналады. Адамгершілік кемелдіктің ең жоғарғы формасына адам ешқандай ішкі есепті және бас пайдасыз игілікті жеке мақсат етіп қойғанда ғана жете алады. Ал жоғарғы бақытқа адам өз бойындағы барлық табиғи қасиетін жанның күшіне бағындырғанда және өзіне ең жоғарғы ләззат беретін пайымдаудың жоғарғы шегіне жеткенде ғана ие болады. Ал бұған пайғамбарлық қасиеттер қосылар болса, онда адам құдіретті шыңдарға дейін жетеді [12].

Әл-Фарабиге сәйкес азаматтық қайырымды қала тұрғындарының бақыттан алатын үлесі сан жағынан, сапа жағынан да әртүрлі болмақ. Бұл қала тұрғындарының құқықтық мемлекеттегі бақытқа жетелейтін заң нормаларын қаншалықты махаббатпен орындауына, олардың сүйіспеншілігі мен құрметіне байланысты екенін айтады. Соған сәйкес шаһар халқының бақытқа бөленетін

несібесі саны мен мөлшері жақтарынан бір-біріне мүлдем ұқсамайды. Қала тұрғындарының бақыты, олардың заң ережелерін қаншалықты сүйіспеншілікпен орындауына байланысты. «Сондықтан осыған сәйкес алатын рухани рахаттар да бір-бірінен артық» [4, 92 б.]. Ғалымның пікірінше, құқықтық қаладағы азаматтың рухани рахат алуы оның мансабына, атқарып отырған қызметіне емес бәлкім қоғамдағы заңдарды шынайы орындауымен байланысты. Егер қандай да бір заңды немесе нормативтік құқықты, қоғамдық ережені немқұрайлықпен орындаса, онда ол бұл амалдан рахат таппайды. Бұл оның бақытқа кенелуіне бөгет болады. Сөйтіп қоғамдағы бір мүшенің бақытқа жету жолы ауырлай түседі. Ал әл-Фарабидің азаматтық қайырымды қоғамында мұндай мүшеге орын жоқ. Тіпті, ғалым өзінің қайырымды қоғамын жоғарғы дәрежеге көтергені соншалық мәшһүр кітабында «Қайырымды қала азаматтарының мәртебелері дүниедегі болмыс мәртебелеріне, ал бірінші басшы жаратушыға ұқсайды» [4, 47 б.] деп тақырып арнаған.

Бұл теорияға сәйкес әл-Фараби бірінші басшыны абсолют тәріздес ең жоғарғы дәрежеге көтеріп, қалғандарын метафизика әлеміндегі реттілікпен қойып көрсетеді. Табиғат әлемінде әрбір жаратылыстың орны мен реті бар. Олар жаратылысына сәйкес міндеттерін бұлжытпай орындайды, қарсы келмейді. Қайырымды қала тұрғындары да бірінші басшыға солай бағынып, қаладағы заңдар мен ережелерді мүлтіксіз орындауға тиіс. Бірақ оларды орындау барысында ешкім бір-бірінің құқын бұзбаған болуы тиіс. Қала тұрғындары ізгілік мақсатында біріккендері сияқты жамандықты жою немесе оның алдын алу үшін де бірігіп жұмыс жасаулары қажет. Қаланың әкімі қала құрылымы басшыларын және ондағы қызметкерлер мен жалпы тұрғындардың арасында «естуші өкімет» құра алатындай қабілетті жан болуы тиіс. Ойшыл билік пен халықтың бірігуін тек жақсылық жасауда емес, сыбайлас жемқорлықты жою, әділ сот жүйесін

құру, қоғамға кесірі тиетін зұлымдық пен зиянға қарсы күрес мақсатында да көруін қалады [4].

Қорытынды

Қорыта келе, әл-Фараби азаматтық қоғам құру теориясында халқы ерікті, құқықтары сақталған рухани жоғары ұжымдық қаланы алға тартады. Халық басшыларын өздері сайлап, билеуші қылады. Басшы өз кезегінде халықтың қалауына сәйкес басқарады. Ғалымның ойы – адам және оның бақытқа жету мәселесіне негізделген. Бақытқа жету үшін жай ғана өмір сүру жеткіліксіз. Адам парасатты жан, әл-Фарабидің пікірінше, қайырымды қоғамның құрылымы Болмыстың аналогиясына ұқсайды. Мұндағы кемел әкімнің функциясы денені емдейтін дәрігердің қызметі іспеттес тек, айырмасы әкім тәнді емес жанды емдейді. Жаны сау азамат қоғам алдындағы міндетін адал орындап, қалада ұстануы тиіс заң мен ережелерді бұзбайды, жаман қылықтардан ада болады, бұзықтық жасамайды. Ойшыл қала тұрғындарының Құдай дарытқан қабілетімен бірге икемдігіне сәйкес еңбек ету міндеттерін таратып беруді ұсынады. Адам өзінің жанына жақын яғни жаны қалайтын кәсіппен айналысуына кеңес береді. Қоғам адам жандарының бірлігі екенін алға тартып, тәрбие мен мінездің маңыздығын да естен шығарған емес. Осы себепті әл-Фарабидің азаматтық қоғам құру идеясы күні бүгінге дейін өзектілігін жоғалтпай келеді.

Әдебиеттер тізімі

1 Мухаммад Абид әл-Жабири. Фикру ибн Хальдун. – Бейрут, Люббату әл-Ильм, 1982. – 238 б.

2 Аристотель. Политика. Соч.: в 4 т. - Т. 4: Философское наследие. – М., 1984. - 346 с.

3 Әл-Фараби. Таңдамалы трактаттар. – Алматы, Арыс, 2010. – 750 б.

4 Әл-Фараби. Әс-сияса әл-мадания. - Байрут-Любнан, Дар-уа-мактабату әл-хиләл. 1995. – 105 б.

5 Сандыбаев Ж.С. Орта ғасыр Шығыс философиясындағы басқару мәдениетінің адамгершілік негіздері: Монография. – Алма-

ты, Қазақ университеті, 2020. – 210 б.

6 Әл-Фараби. Китаб тахиль әс-сабада. - Бейрут-Любнан, Дар-уа-мактабатұль-хиләль, 1995. – 102 б.

7 Аль-Фараби. Трактат о взглядах жителей добродетельного города // Аль-Фараби. Философские трактаты. - Алма-Ата, 1972. - 298-304 бб.

8 Әл-Фараби. Аро-у ахль мадила аль-Фазиля. - Байрут-Любнан, Дар-уа-мактабатұль-хиләль, 1992. – 279 б.

9 Хайруллаев М.М. Мироззрение Фараби и его значение в истории философии. - Ташкент, 1967. - 199 с.

10 Мухаммад Рабиғ. Ән-Нәзарияту әсиясия ли Ибн Хальдун. – Қаһира, 1983. – 315 б.

11 Ибн Сина. Избранное в 2-х томах. - Ашгабад, 2003. - Т. 2. - 235 с.

12 Сагадеев А.В. Эстетические возрения Ибн Сины. – М.: Высшая школа, 1980. – 250 с.

Transliteration

1 Muhammad Abid al-Jabiri. Fikru ibn Khaldun [Thoughts of ibn Khaldun]. - Beirut: Lubbatu al-Ilm, 1982. - 238 s. (in Arab)

2 Aristotel. Politika [Politic]. В 4 Т. - Т. 4: Filosofovskoe nasledye. - М., 1984. - 346 s. (in Russ)

3 Al-Farabi. Tandamali traktattar [Selected tracts]. - Almaty, Arys, 2010. – 750 s. (in Kaz)

4 Al-Farabi. As-siyasa al-madaniyyah [Civil

politics]. - Beirut-Libnan, Dar ua maktabatu al-hilal, 1995. - 105 s. (in Arab)

5 Sandybaev Zh.S. Orta gasir Shigis filosofiyasindagi baskaru madenyetinin negizderi [Ethical foundations of management culture in Eastern philosophy of the Middle Ages]: Monografya. - Almaty, Kazakh Universiteti, 2020. - 210 s. (in Kaz)

6 Al-Farabi. Kitab tahsil as-sagada [On Achieving Happiness]. - Beirut-Leubnan, Dar ua maktabat ul-hilyal, 1995. - 102 s. (in Arab)

7 Al-Farabi. Traktat o vzglyadah jiteley dobrodetelnogo goroda [A Treatise on the Views of the Residents of a Virtuous City] // Al-Farabi. Filosofskye traktaty. - Alma-Ata, 1972. - 298-304 s. (in Russ)

8 Al-Farabi. Ihsa u Uluum [On the classification of sciences]. - Beirut-Libnan, Dar ua maktabatu al-hilal, 1992. - 279 s. (in Arab)

9 Hairullaev M.M. Mirovozenye Farabi i ego znachenye v istorii filosofyi [Farabi's worldview and its significance in the history of philosophy]. - Tashkent, 1967. - 199 s. (in Russ)

10 Muhammad Rabig. An-Nazariyatu al-Siyasiya li Ibn Khaldun [Ibn Khaldun's theory of politics]. - Cairo, 1983. - 315 s. (in Arab)

11 Ibn Sina. Izbrannoe v 2-h tomah [Selected in the 2nd volume]. - Ashhabad, 2003. - Tom 2. - 235 s. (in Russ)

12 Sagadeev A.V. Esteticheskiye vozzreniya [Ibn Sini Aesthetic views of Ibn Sini]. – М.: Vysshaya Shkola, 1980. – 250 s. (in Russ)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТТАР

<i>Жалғас Садуахасұлы Сандыбаев</i>	аға ғылыми қызметкер, философия ғылымдарының кандидаты, Нәрікбаев атындағы КАЗГҮОУ университеті, Астана, Қазақстан
<i>Асқар Кәрімжанұлы Сабдин</i>	Ислам құқығы орталық жетекшісі, исламтану магистрі, Нәрікбаев атындағы КАЗГҮОУ университеті, Астана, Қазақстан
<i>Жалғас Садуахасович Сандыбаев</i>	Старший научный сотрудник, кандидат философских наук, Университет КАЗГҮОУ имени М.С. Нарикбаева, Астана, Казакстан
<i>Асқар Каримжанович Сабдин</i>	руководитель центра исламского права, магистр исламоведения, Университет КАЗГҮОУ имени М.С. Нарикбаева, Астана, Казакстан
<i>Zhalgas Sandybayev</i>	Senior Researcher, Candidate of Philosophical Sciences, M.S. Narikbaeva KAZGUU University, Astana, Kazakhstan
<i>Askar Sabdin</i>	Head of the Center for Islamic Law, Master of Islamic Studies, M.S. Narikbaeva KAZGUU University, Astana, Kazakhstan